

РАННІЙ МЕЗОЛІТ УКРАЇНИ

Л. Л. Залізняк

Підготовка Інститутом археології НАН України тритомної, узагальнюючої праці «Первісна історія України» вимагає вирішення конкретних проблем первісності. Серед них питання етнокультурної історії регіону за доби каменя. Дана стаття присвячена питанням розвитку природного середовища у ранньому голоцені та етнокультурним процесам, що відбувались на українських землях в ранньому мезоліті, тобто у VIII—VII тис. до н.е.

Різке потепління в Європі близько 10 тис. р. тому зумовило заростання безкраїх прильодовикових тундро-степів лісами та заміну стадної фауни лісовою нестадною. Як наслідок поширились принципово нові знаряддя та методи мисливського промислу — індивідуальне полювання в лісі з луком та стрілами. Останнє виявилось настільки продуктивним, що стало економічною основою існування мезолітичної людини. Однак поширення високоєфективної мисливської зброї (лук та стріли) в умовах низької щільності травоїдних у лісовій зоні, призвело до знищення погोलів'я промислових тварин і кризи мисливського господарства. Наприкінці мезоліту помірنا зона Європи стала перед необхідністю запозичення відтворюючої економіки у своїх більш розвинених південних сусідів — неолітичної людності Середземномор'я.

Отже, мезоліт — це вища фаза мисливського господарства, в якій зароджується та виявляється його остаточна криза. Археологічною ознакою мезоліту є повсюдне поширення лука та стріл, що фіксується масовими знахідками крем'яних наконечників стріл — мікролітів.

Усі ці природно-ландшафтні та соціально-економічні зміни призвели до широких міграційних процесів і радикальних змін на етнокультурній карті Європи в мезоліті. VIII—V тис. до н. е. на території України також відзначалося повною перебудовою етнокультурної карти, яка розпочалася через різкі природно-кліматичні зміни на межі плейстоцену та голоцену.

Природне середовище

Територія України є південно-західною частиною Східноєвропейської рівнини. В її межах виділяється три головні фізико-географічні зони: Полісся, узвишся Центральної України, Надчорномор'я. Поліська зандрова низовина є східною частиною Європейських зандрових низовин, що простяглися у широтному напрямку від Англії до Середньоруської височини. Тому в Поліссі розвивалися природно-ландшафтні процеси, аналогічні тим, що мали місце на Англійській, Німецькій, Польській низовинах, у басейні Німану, тобто в Південній Балтії. Природничі процеси степового Надчорномор'я тісно пов'язували його з півднем, з Великим Середземномор'ям. Відповідний напрям етнокультурних зв'язків демонструють 10 культур, які дослідники розрізняють у мезоліті України. Культури Полісся були тісно пов'язані з Балтією, а Надчорномор'я — з Середземномор'ям.

© Л. Л. Залізняк, 1995

Початок мезолітичної епохи ознаменувався різким природно-кліматичним зламом на межі плейстоцену та голоцену. Сталося це близько 10 тис. років тому через деградацію Скандинавського льодовика. На величезних просторах Північної Європи встановлені синхронні етапи розвитку природи, тісно пов'язані зі згасанням льодовикових явищ у Північній півкулі¹. Вплив пульсацій льодовика на клімат Європи слабшав по мірі віддалення від Балтії. Тому клімат Полісся реагував на них значно суттєвіше ніж Надчорномор'я.

Кінець льодовикової епохи пов'язують з так званою Білінгенською катастрофою. Відхід Скандинавського льодовика на північ призвів до розмиву крижаної греблі, яка з початку Дріасу III відокремлювала Балтійське льодовикове озеро від Атлантики. Підрахунок стрічкових глинистих відкладів на дні прильодовикових озер показав, що сталося це 8213 р. до н. е. поблизу гори Білінген у Центральній Швеції. Тут досліджено величезне сточище, через яке відбувся дренаж Балтії, рівень якої знизився на 30 м і зрівнявся з рівнем світового океану. Теплі та солоні води Атлантики проникають в Балтію, яка з прісноводного, холодного озера поступово перетворюється на солоне, тепле море. Інтенсивне танення льодовика призвело до підвищення рівня світового океану і затоплення низовинних ділянок морських узбереж. У цей час простежується трансгресія Чорного моря, рівень якого підвищився на 30 м.

Через деградацію льодовика зникла зона високого тиску над Скандинавією. Саме скандинавський антициклон зумовлював холодний, сухий і різко континентальний клімат у прильодовиковій Європі через постійні холодні вітри з льодовика. Його зникнення призвело до встановлення сучасної циркуляції повітряних мас над європейським континентом, якій властиве переважання вологих і теплих вітрів з Атлантики².

Усе це спричинило різке потепління клімату в Північній Європі і значувало початок голоцену. Більшість вчених пов'язують його з постанням Іолдієвого моря, яке судячи по найдавнішим засоленим шарам стрічкових глин Балтії сталося близько 8123 р. до н. е. Хронологічні межі існування Іолдієвого моря збігаються з Пребореалом. Однак відхід льодовика зумовив ізостатичне підняття земної кори Скандинавського півострова. Як наслідок піднялось і дно проток, які з'єднували Іолдієве море з оксаном. Так утворилося Анцилове озеро, хронологічні межі існування якого відповідають Бореалу. Близько 6000 р. до н. е. внаслідок прориву перемички в районі Датських проток рівень Анцилового озера впав на 13 м і зрівнявся з рівнем океану. Так сформувалося Литоринове море, яке існувало в атлантичний період голоцену. У Південній Балтії простежені сліди кількох трансгресій Литоринового моря³.

Пребореальний період характеризувався потужним половецьким потеплінням спочатку і деяким похолоданням наприкінці. У цей час у помірній зоні Європи інтенсивно деградують перигляціальні ландшафти, зникають представники флори та фауни відкритих прильодовикових просторів. Прохолодний клімат, заболочені ґрунти внаслідок відтавання вічної мерзлоти, створили сприятливі умови в поширенні березово-соснових лісів у середній смузі Європи⁴. Холодолюбиві березово-соснові ліси з ділянками реліктового тундростепу в Пребореалі займали північ України (Полісся, Волинь, Поділля). Південніше зростала роль сосни. Надчорноморську низовину вкривав степ з невеликими перелісками сосни та берези в пониженнях рельєфу. Великий масив соснових лісів вкривав нижньодніпровські піски, які простяглися на 150 км вздовж лівого берега Дніпра. Загалом, природно-кліматичні зміни на межі плейстоцену та голоцену в степовій зоні були незначні порівняно з Поліссям та Волинню.

У бореальний період відбувалося подальше потепління клімату. Однак останній залишався ще досить сухим і прохолодним через рештки льодовика в горах Скандинавії. У змішаних лісах Північної України сосна все більше витісняла березу. Південніше набули поширення широколисті породи, перш за все ліщина.

Атлантичний період вважається кліматичним оптимумом голоцену. Зникнення решток льодовика в Скандинавії призвело до різкого потепління і остаточного встановлення сучасної циркуляції повітряних мас над Європою. Теплі, вологі вітри з Атлантики та підняття ґрунтових вод через трансгресію

Литоринного моря створило сприятливі умови для поширення широколистяних лісів в Європі. Тундрова зона на півночі в Атлантикумі заросла тайгою. А масиви широколистяних порід по долинах річок поширилися аж до Чорного моря.

Поряд з дубом, буком, грабом, липою та ліщиною в Поліссі зберігаються сосново-березові ліси, адже бідні піщані та болотисті ґрунти цього регіону сприяють їх росту. Зате родючі лесові ґрунти лісостепу обумовили розквіт тут широколистяних лісів у середній смузі України між Поліссям на півночі та Надчорноморською низиною на півдні. Широколистяні породи дерева утворюють лісові масиви в долинах річок Надчорномор'я, витіснивши степ на підвищені вододільні ділянки. Атлантичне потепління обумовило поширення широколистяних лісів (берест, липа, дуб) також у Донбасі, де в цей час формувалися справжні лісові ґрунти⁵. Справжні степи в Атлантикумі збереглися лише вздовж вузької смуги чорноморського узбережжя, у Присивашші та у Північному Криму⁶.

Відповідно розвитку природно-ландшафтної ситуації у ранньому голоцені відбулися суттєві зміни в фауні території України. Зі зникненням холодних прильодовикових лісотундр закінчилася доба північного оленя. На зміну останньому з поширенням ранньоголоценових лісів у помірній зоні Європи приходять лісові нестатні копитні: лось, тур, благородний олень, кабан, косуля.

Прохолодний клімат та березові ліси раннього голоцену сприяли росту чисельності популяції лося. Тур як тварина лісостепу та узлісь теж поширився в Преборсалі через наявність у середній смузі реліктів відкритого тундростепу, а у Надчорномор'ї — степів. Благородний олень, кабан, косуля — мешканці широколистяних лісів. Тому пік їх поширення припадає на час максимального потепління і зволоження клімату та обумовленого ним розквіту широколистяних лісів у Атлантикумі.

На грані плейстоцену та голоцену в Надчорноморських степах зникають статні тварини — бізон, сайгак, гідрунтинний осел. На зміну плейстоценовому коню приходить тарпан, а бізону — тур, поширення лісових масивів обумовило поширення тут нестатних, лісових копитних (благородний олень, кабан, косуля)⁷.

Внаслідок ранньоголоценового потепління смуга передгірних лісів Криму різко розширюється як за рахунок альпійських луків, так і рівнинного тундростепу. Якщо в ранньому голоцені в горах росли холодолюбиві хвойні ліси, то з Атлантикуму тут поширюються змішаний ліс з теплолюбивими широколистяними породами. У Карпатах це бук, дуб, граб, а в Кримських горах — дуб, клен, горобина.

Якщо в фауні пізньопалеолітичних стоянок гірського Криму (Сюрень II) домінують статні плейстоценові копитні (осел, сайгак, кінь), то під час Алердського та ранньоголоценового потепління їхня чисельність скорочується до 15% фауни (нижні шари Шан-Коби та Фатьма-Коби). У цей час різко збільшилась чисельність лісових нестатних копитних (благородний олень, кабан, косуля), які під час атлантичного потепління стають основою промислу мешканців гірського Криму⁸.

Загальний напрямок розвитку природних процесів на межі плейстоцену та голоцену — це перехід від однорідних гіперзональних перегляціальних безлісних ландшафтів до сучасних різко диференційованих ландшафтних зон. Внаслідок потепління та зволоження клімату відбувся інтенсивний розвиток лісової рослинності і становлення трьох головних рослинних зон помірного поясу Європи — лісової, степової та тундрової⁹.

Зона лісів помірної смуги розвивалася у ранньому голоцені з лісових рефугіумів, які зберігалися в найхолодніші періоди зледеніння в середній смузі перигляціальної зони (тобто з прильодовикової лісотундри). Безмежні відкриті прильодовикові простори з гіперзональною флорою та фауною, виявилися розірваними лісовою зоною, що формувалася в ранньому голоцені, на північну тундру та південну степову провінції. Таким чином, ранньоголоценові тундри та степи були реліктами перигляціальних відкритих просторів плейстоцену. Тваринний та рослинний світ голоценових тундрової та степової зон можна розглядати як збіднений перигляціальний комплекс¹⁰.

Природно-ландшафтна зональність безпосередньо впливала на етнокуль-

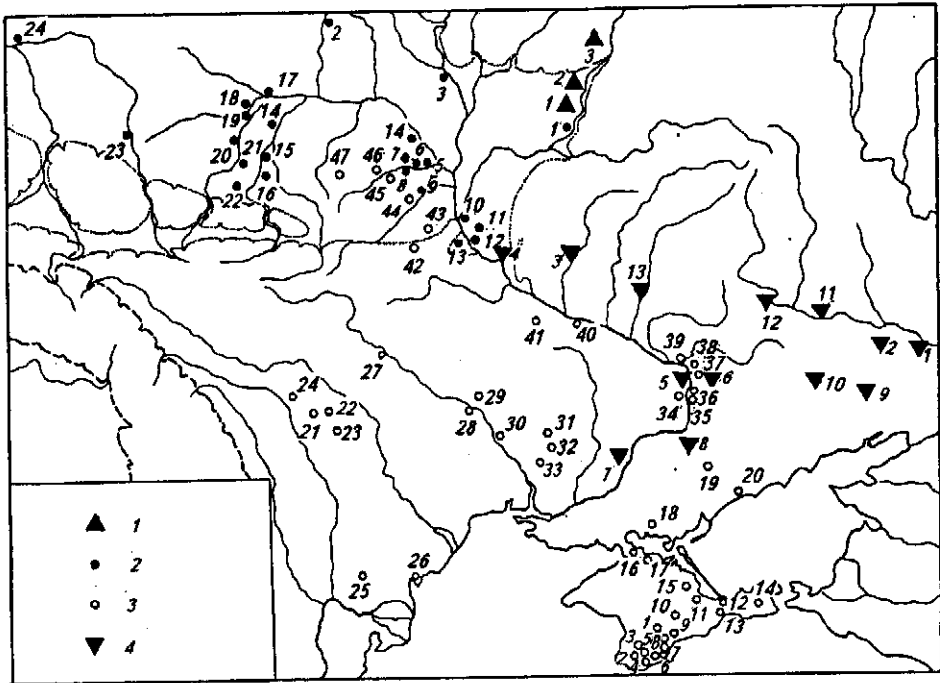

Рис. 1. Пам'ятки раннього мезоліту України (VIII—VII тис. до н. е.).

Умовні знаки: 1 — пісочнорівська культура, 2 — кудлаївська культура, 3 — кукрекська культура, 4 — зимівниківська культура.

Пісочнорівські пам'ятки: 1 — Гридасово, 2 — Озерна 1, 3 — Речиця, 4 — Білосороки, 5 — Вали, 6 — Мартиновичі, 7 — Броди, 8 — Річище, 9 — Кухарі, 10 — Вигурівщина, 11 — Коржі, 12 — Селище, 13 — Таценки, 14 — Рудня 3А, 15 — Криниця, 16 — Поляни, 17 — Кожангородок, 18 — Омит, 19 — Люботинь 3., 20 — Мульчиці, 21 — Балаховичі, 22 — Великий Мідськ, 23 — Лута, 24 — Ставиного.

Кукрекські пам'ятки: 1 — Кукрек, 2 — Фат'ма-Коба, верх. сл., 3 — Роднікове, 4 — Троїцин мис, 5 — Орлине, 6 — Ала Чук, 7 — Балін Кош, 8 — Су-Ат III, 9 — Дамчі Кая, 10 — Вишенне I, 11 — Олексіївська Засуха, 12 — Лугове, 13 — Фронтове I, III, 14 — Олексівка, 15 — Іванівка, 16 — Ішуньська, 17 — Долинська, 18 — Сергіївка, 19 — Кам'яна Могила, 20 — Ботіївка, 21 — Фрумушика, 22 — Гура Кам'янка, 23 — Варварівка, 24 — Старі Бедражі, 25 — Залізничне, 26 — Трапівка, 27 — Гвоздево, 28 — Кінешполь, 29 — Синюхін Брід, 30 — Абузова Балка, 31 — Сагайдак, 32 — Софіївка, 33 — Бубинка, 34 — Вовниги, 35 — Терлянська Круча, 36 — Кізалевий, 37 — Сурський, 38 — Ігреня 8, 39 — Попов мис, 40 — Велика Андрусівка, 41 — Юрова Гора, 42 — Лазарівка, 43 — Бородянка 3Б, 44 — Тетерів 3, 45 — Прибір 7А, 46 — Піщане, 47 — Корма.

Зимівниківські пам'ятки: 1 — Зимівники, 2 — Сабівка, 3 — В'язівок 4А, 4 — Загай 1, 5 — Сурський V, 6 — Ямбург, 7 — Анастасіївка, 8 — Прогон, 9 — Петропавлівка, 10 — Крем'яна Гора, 11 — Зливка, 12 — Петровська 4А, 10, 28, 13 — Біла Гора, Полтава.

турні процеси в мезоліті. Більшість мезолітичних культур розвивалися в межах певних природно-ландшафтних зон¹¹.

Отже, мезолітична епоха почалась з радикальної зміни природно-ландшафтної обстановки в Європі, що обумовило тотальні зміни на етнокультурній карті мезоліту України. Жодна з культур фінального палеоліту України не пережила цього різкого природно-кліматичного зламу. Близько 10 тис. років тому всі вони або взагалі припинили своє існування, або трансформувалися в принципово нове культурне явище. У ранньому мезоліті України археологи виділяють на основі класифікації мікролітів 5 археологічних культур — Шпан-Коба, Кукрек, Пісочний Рів, Зимовники, Кудлаївка (рис. 1, 2).

Шпан-Коба

Культура виділена на основі нових матеріалів з середнього шару гроту Шпан-Коба в Криму¹² та раніше відомих змішаних колекцій мезоліту гірського Криму: Шпан-Коба (шари 3 та 4), Фат'ма-Коба (шари 2, 3, 4), Су-Ат III, Ала-Чук, Балін-Кош, Фронтове III та ін.¹³

Шпанська крем'яна індустрія характеризується одноплосинними ядри-

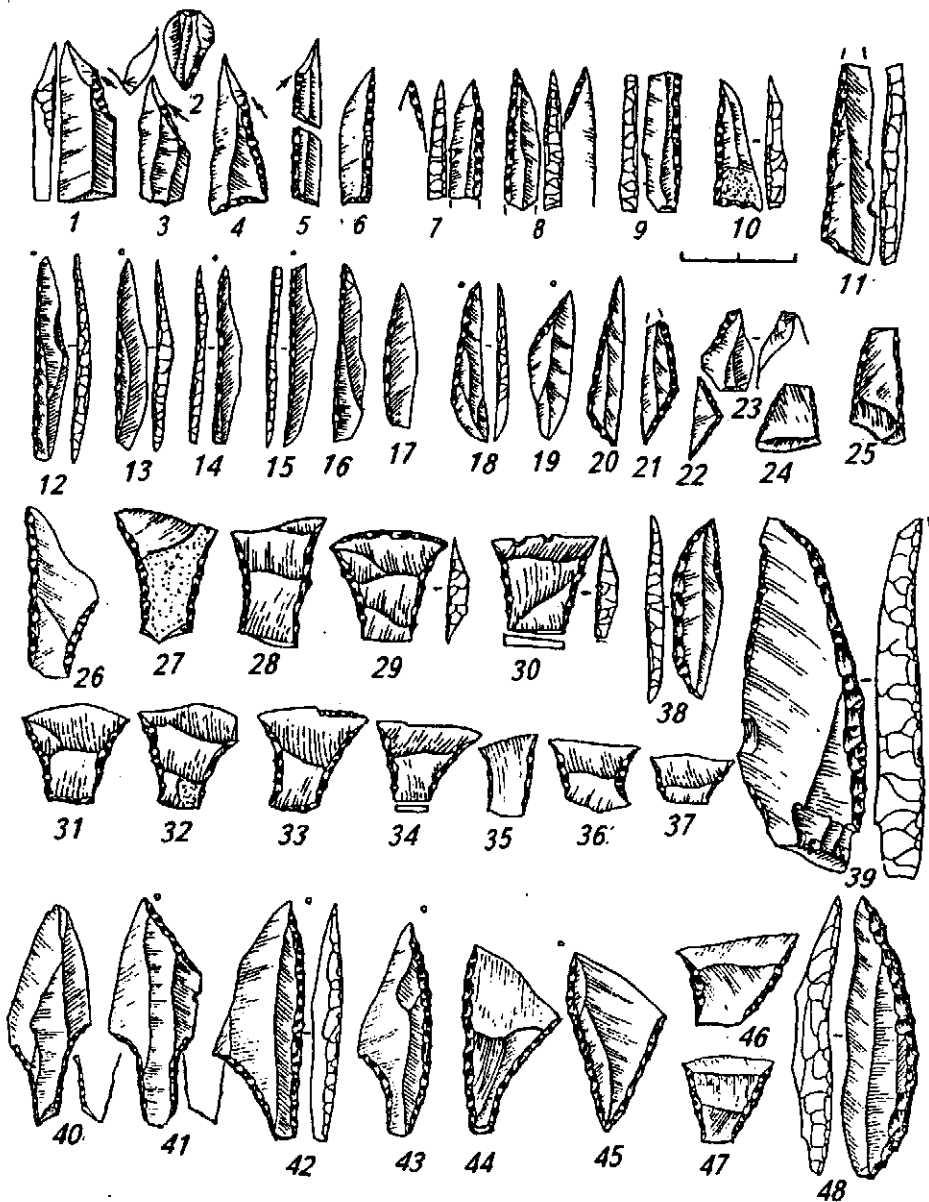

Рис. 2. Мікроліти ранньомезолітичних культур України: Шпан-Коба (1—11), Куддаївка (12—25), Зимовники (26—39), Пісочний Рів (40—48).

шми для пластин середніх розмірів з досить неправильним ограненням спинки, кінцевими скребачками на пластинах та відцепах, нечисленними різцями на зламаних пластинах та бічними ретушними.

За технікою виготовлення і формою мікроліти поділяються на дві групи: короткі з мікрорізцевим сколом і видовжені граветоїдні. Серед вістер з мікрорізцевим сколом виділяються два типи: з неретушованою основою (рис. 2, 1, 3) та суатського типу, які мають вкорочені пропорції і виімчasto-ретушовану основу (рис. 2, 4). Рештками виробництва цих наконечників є мікрорізці (рис. 2, 2).

Шпанські трикутники поділяються на три типи: великі довгі (рис. 2, 11) та короткі (рис. 2, 10), а також маленькі (рис. 2, 5, 6). Вістря гравет мають один довгий край, ретушований стрімкою ретушшю та жало підправлене з

черевця похилою ретушшю (рис. 2, 8). Численні пластинки з притупленим краєм є уламками граветоїдних вістер та трикутників.

Середній шар Шпан-Коби перекирався горизонтом з матеріалами пізньомезолітичної мурзак-кобинської, а підстилався шаром фінальнопалеолітичної свідерської культури. Стратиграфічному положенню шпанського шару відповідає дата за C^{14} — 9150 років тому (Гин 6276)¹⁴.

Шпанська культура вірогідно постала в гірському Криму на межі палеоліту і мезоліту і проіснувала до середини мезолітичної епохи.

Кукрек

Дослідження кукрекської культури започаткував у 1926 р. Г. А. Бонч-Осмоловський розкопками епонімної пам'ятки у гірському Криму¹⁵. Зараз відомо кілька десятків кукрекських стоянок та місцезнаходжень (рис. 1). Серед фундаментально досліджених пам'яток крім стоянки Кукрек слід назвати багатопазову стоянку Кам'яна Могила у Приазов'ї¹⁶ поселення Ігрені 8 в Надпоріжжі¹⁷, місцезнаходження Абузова Балка на Південному Бузі¹⁸.

Більшість типових кукрекських пам'яток концентрується у надчорноморських степах та гірському Криму. Східним кордоном Кукреку є р. Молочна (Кам'яна Могила), західним — гирло р. Дунай (Трапівка) та Середній Дністер (Фрумушка, Варварівка IX, Гура-Кам'янка). По долині Дніпра кукрекські впливи досягають гирла Прип'яті — Велика Андрусівка під Кременчугом, Лазарівка, Прибор 7а на Київщині¹⁹.

Крем'яний інвентар кукрекської культури не має аналогів у мезоліті Європи. Йому властива розвинена мікропластинчаста техніка. У комплексах, як правило, багато правильних мікропластинок, а головні типи нуклеусів — правильні конічні та олівцеподібні. Однак в типових кукрекських колекціях присутні дископодібні нуклеуси для грубих відщепів, з яких виготовлялися скребачки та різці.

Культуровизначальним виробом є кукрекський вкладень (рис. 3, 1—6). Це видовжений перетин масивної і досить великої пластини з пласкою підтескою з черевця і зрізаними ретушшю зі спинки кутами. Вкладні супроводжуються мікропластинками з притупленим краєм та скошеним кінцем (рис. 3, 8—12). Якщо ці ознаки поєднуються в одному виробі, то мікроліт називають абузобалківським вістрам (рис. 3, 11). Трапедці та сегменти в кукрекських комплексах представлені поодинокими екземплярами (рис. 3, 10).

Скребачки виготовлялися з відщепів і часто мали підокруглу форму. Кукрекській культурі властиві специфічні кукрекські різці, які виготовлялися з аморфних масивних відщепів за допомогою кількох пласких різцевих сколів (рис. 3, 27).

Характерною особливістю кукрекських пам'яток є кістяні, верстеноподібні, круглі або овальні у перетині наконечники дротиків з 1, 2; та 4 пазами (Ігрені 8, Кам'яна Могила, Мирне, Вишенне I та ін.). У Надпоріжжі на мезолітичних та ранньонеолітичних пам'ятках з кукрекським інвентарем поширені пласкі, двохпазові кістяні вістря (рис. 3, 15—18).

В. М. Даниленко висловив думку, що вся крем'яна індустрія кукрекської культури була спрямована на виробництво пазових вкладних наконечників металевих зброї²⁰. Кукрекський пазовий наконечник і обумовлена ним мікропластинчаста техніка розколювання кременю виросла безпосередньо на пізньопалеолітичній техніці виготовлення кістяних пазових вістер Східного гравету Північного Надчорномор'я²¹. Отже, кукрекська людність — це нащадок східнограветської спільноти пізнього палеоліту Надчорномор'я. Більшість сучасних дослідників схиляються до думки про автохтонність Кукреку в степах України²². Поширення кукрекської культури на північ у лісо-степи та на південь в Кримські гори спричинено ранньоголоценовою трансгресією Чорного моря

Відмінності в крем'яному інвентарі дозволяють виділити три локальні варіанти культури: дніпровський, кримсько-надазовський та надчорноморський²³.

Хронологія Кукреку базується, перш за все, на даних радіовуглецевого аналізу. Д. Я. Телегін отримав серію дат для пам'яток Ігрені 8, Кам'яна Могила, Кукрек²⁴. Ігрені 8 датується першою половиною VI тис. до н. е., Кукрек серединою VI тис. до н. е. Не виключено, що стоянка Вишенне I дату-

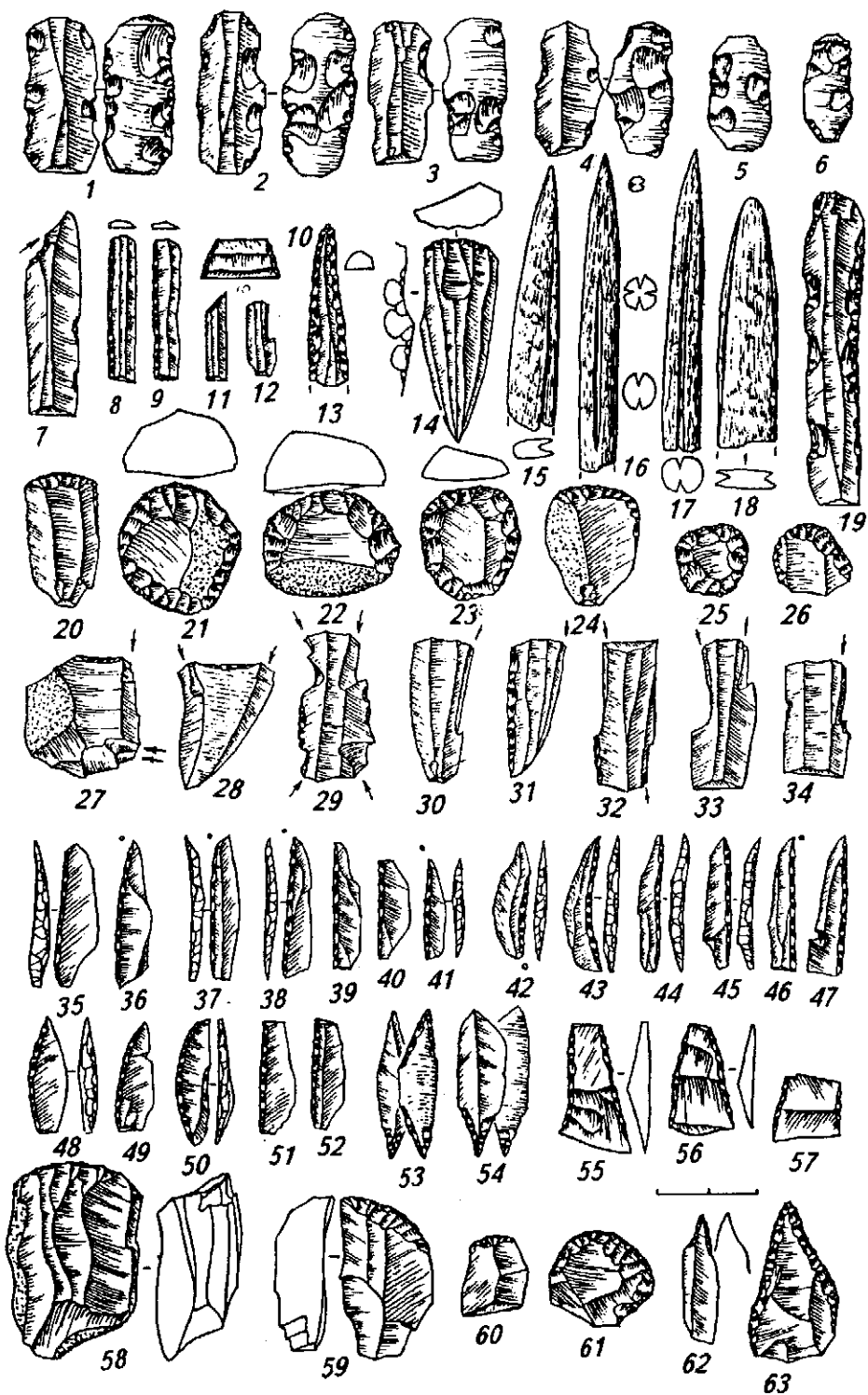

Рис. 3. Крем'яний інвентар кукрекської стоянки Ігрень 8 (1—34) та стоянки Кудлаївка (35—63).

ється рубежем плейстоцену та голоцену, а знайдений тут сегментоподібний гравстоїд свідчить про генетичний зв'язок з фінальнограветським комплексом Вишенне II²⁵.

Кістки диких тварин зі стоянки Ігренъ 8 (тур, благородний олень, кабан, косуля, кінь та ін.), Кукрек (кінь, осел, тур, зубр), Мирне (тур, кінь, осел, сайгак, кабан) свідчать, що полювання на копитних було основою економіки кукрекського населення українських степів у мезоліті. У Надпоріжжі значну роль відіграло рибальство, про що свідчать не тільки кістки риб, але й рибальські гачки та грузила до сітей (гранітні диски). У найнижчих шарах Кам'яної Могили знайдені кістки бика зі слідами domestикації, що дало підстави В. М. Даниленку²⁶ вважати кукрекські племена найдавнішими скотарями території України.

Більшість ранньонеолітичних культур України (сурська, буго-дністровська, дніпро-донецька, неоліт Криму), судячи за крем'яними виробами, формувалися під впливом Кукреку. На межі мезоліту та неоліту кукрекські впливи з півдня поширювалися долинами Південного Бугу та Дністра на Волинь та Поділля, а Дніпром у Київське Полісся до гирла Прип'яті²⁷. Усе це дало підстави В. М. Даниленку²⁸ писати про провідну роль кукрекських скотарів в неолітизації України.

Пісочний Рів

Культура поширена в центрі Східної Європи і складається з трьох локальних варіантів: греського Верхнього Подніпров'я, існівського Верхньої Волги, пісочнорівського Верхньої та Середньої Десни. Останній представлений групою пам'яток поблизу с. Комягіно в Росії та стоянками в ур. Пісочний Рів біля с. Рогівка в Україні²⁹.

Крем'яний інвентар пісочнорівської культури відзначається грубістю, відщеповістю, значними розмірами. Переважають односторонні, одноплосинні нуклеуси, з яких у техніці твердого відбійника знімалися грубі, короткі пластини та відщепи (рис. 4, 8).

Оснащення металевих зброї виготовлялися в техніці крутого ретушування, а вістря — в техніці псевдомікрорізця. Зустрічаються поодинокі черешкові наконечники аренсбурзьких та пізньолінгбійських типів (рис. 4, 1, 2). Значно більше асиметричних трапецій високої форми зі скошеною нижньою основою (рис. 4, 6—12), які переходять у асиметричні трикутники (рис. 4, 8). Простежена трансформація аренсбурзьких наконечників через алтинівські вістря (рис. 4, 3—6) у асиметричні трапеції зі скошеною основою та трикутники (рис. 4, 1—15). На стоянках знаходять багато пластин зі скошенням ретушню кінцем, які в більшості очевидно були напівфабрикатами мікролітів (рис. 4, 15). Виразними серіями представлені грубі пластини з обушком, сформованим крутою ретушню та грубі сегменти (рис. 4, 16, 17).

Близько половини всіх знарядь пісочнорівських пам'яток становлять скребачки, серед яких переважають кінцеві на відщепках (рис. 4, 19, 20). Різці нечисленні. Знайдені грубі сокири з перехватом.

Деснянський локальний варіант пісочнорівської культури відрізняється від верхньодніпровського та верхньоволзького великою кількістю трапецій, у тому числі симетричних. Це пов'язує його з зівніківською культурою, людність якої мешкала на Лівобережжі Дніпра в ранньому мезоліті.

Більшість дослідників генетично пов'язує пісочнорівську культуру з так званім Східним Аренсбургом³⁰, тобто красносільською культурою, яка поширилась у Дріасі III між Віслою та витокami Волги. Крем'яний інвентар останньої вже у фінальному палеоліті демонструє своєрідні риси, які в мезоліті стали культуровизначальними для пісочнорівських пам'яток. Так, прототиби алтинівських вістер з'явилися вперше на фінальнопалеолітичних стоянках культури Лінгбі (Подол III) та Красносілля (Великий Мідськ, Ежарінас 17, 18) Східної Європи.

Сегментоподібні вироби типу Федермессер дають підстави припускати участь у формуванні культури населення, яке залишило стоянку Боршево II³¹.

Пам'ятки типу Боровка являють собою перший етап розвитку пісочнорівської культури і датуються Пребореалом. Їм властиві черешкові наконечники типу Лінгбі та Аренсбург, алтинівські вістря за відсутності трапецій.

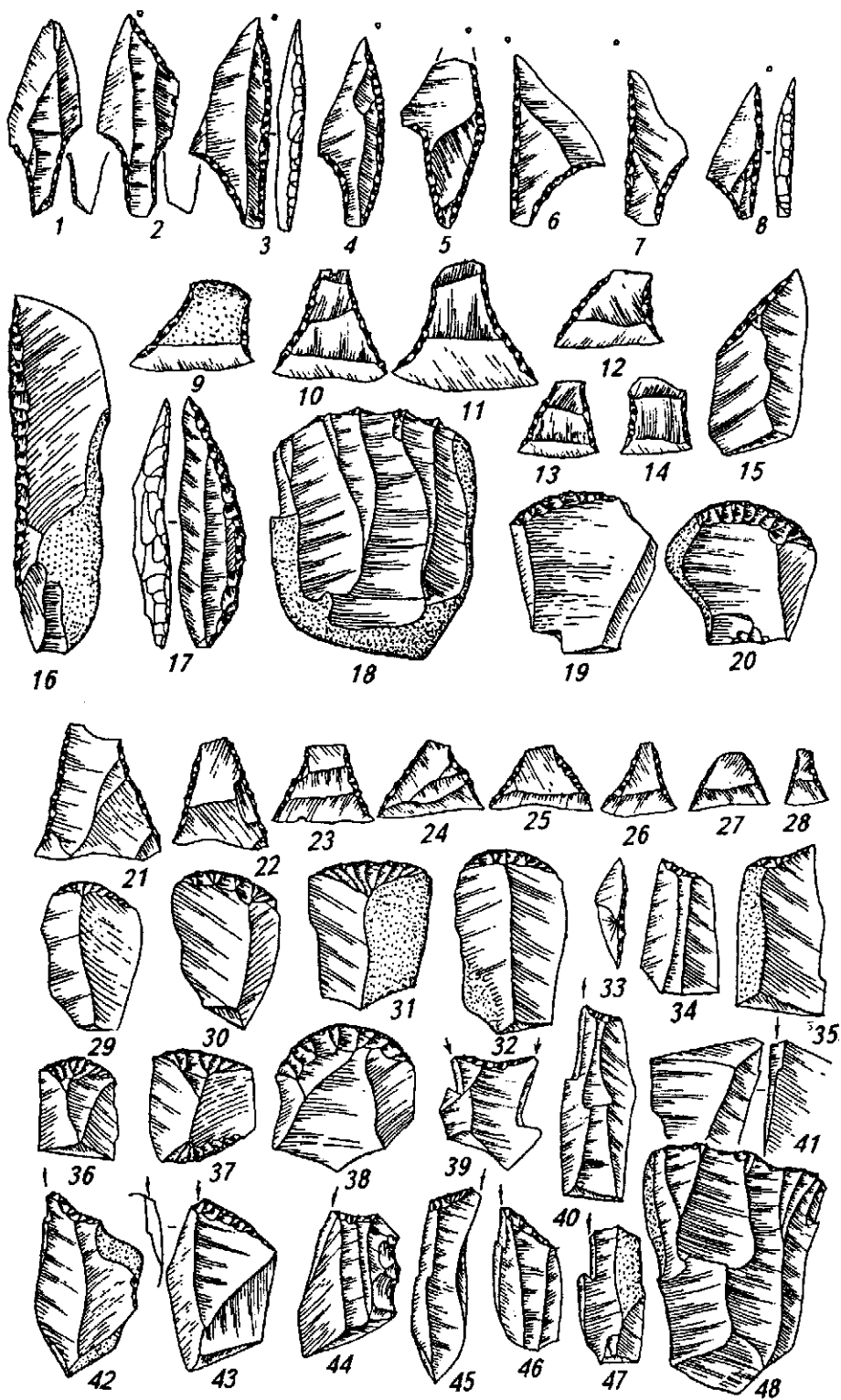

Рис. 4. Крем'яний інвентар стоянок Пісочний Рів (1—20) та Зимівники (21—48).

Стоянки типу Пісочний Рів належать до етапу розквіту культури і датуються серединою мезоліту (Бореалом). На Середній Десні досліджені пам'ятки типу Студенок, що являють собою третій пізньомезолітичний етап розвитку культури³². Крем'яний інвентар пам'яток типу Студенок відрізняється від пам'яток типу Пісочний Рів меншими розмірами і більшою різноманітністю знарядь. Аналіз вугілля вогнища стоянки Мураги дає підстави датувати такі стоянки раннім Атлантикумом (7860±100 р. тому). Подальший розвиток цих традицій простежується на стоянках раннього етапу ямково-гребінцевого неоліту Десни (Вирчище).

С. К. Козловський³³ на основі подібності мікронабору культур Пісочний Рів, Фосна, Комса об'єднав їх у скандинавську групу мезоліту, яка на нашу думку постала на єдиній лінгвістичній основі.

Зимівники

У лісостеповій зоні Лівобережної України відомо 12 стоянок і місцезнаходжень зимівниківської культури (рис. 1). На значній площі розкопані стоянки Зимівники 2, 3³⁴ В'язівок 4а³⁵, Сабівка³⁶. На поверхні зібрані виразні комплекси Сурський V³⁷, Прогон³⁸ та ін.

Зимівниківський крем'яний інвентар характеризується переважанням відщепів серед заготовок, технікою твердого відбійника, одноплосинними нуклеусами для грубих пластин і відщепів (рис. 4, 48). Серед мікролітів переважають високі, грубі, симетричні трапеції з увігнутими сторонами (рис. 4, 21—28). Знайдені відщепи зі скошеним ретушшю кінцем, що мабуть були напівфабрикатами трапецій (рис. 4, 34, 35). У деяких комплексах присутні обушкові ножі та великі сегменти.

У ранніх комплексах (Зимівники, Сабівка) багато бічних різців на пластинах та кінцевих скребків (рис. 4, 29—32, 36—47). На пізніших пам'ятках (В'язівок 4а, Загай I) скребки виготовлені з відщепів, а різці нечисленні. Знайдені поодинокі свердла та грубо оббиті сокири.

Найближчі паралелі цим матеріалам масмо на Десні серед пісочнорівських виробів. Тут панує груба, відщепова техніка обробки кременю, поширені подібні одно- та двоплосинні нуклеуси для пластинчастих відщепів. В аналогічній псевдомікрорізьцевій техніці за допомогою грубого ретушування виготовлені трапеції. Більшість з них мають високі пропорції і увігнуті боки. Серіями представлені грубі пластини зі скошеним кінцем. Типи скребків та різців стоянок Зимівники та Пісочний Рів майже однакові.

Специфіка пісочнорівських комплексів полягає в наявності знарядь постаренсбурзьких типів: черешкові наконечники стріл, алтинівські вістря, асиметричність більшості мікролітів. Найкраще ця постаренсбурзька специфіка простежується на північних пам'ятках (Верхній Дніпро, Верхня Волга). Тут майже відсутні симетричні трапеції, що становлять культурну своєрідність зимівниківських пам'яток.

Кордон між пісочнорівською та зимівниківською культурами імовірно проходив по південно-східному кордону Поліської низовини. Отже, згадані культури межували по вододілу Десни та Сули.

Багато культуровизначальних рис зимівниківських стоянок (техніка первинної та вторинної обробки кременю, типи нуклеусів, різців, скребків) властиві фінальнопалеолітичній красносільській культурі Полісся. А якщо на півночі вони з'явилися раніше ніж на півдні, то немає суттєвих підстав наполягати на генезі пісочнорівської культури на базі зимівниківської, а не навпаки. Очевидно, споріднені і синхронні вищезгадані культури розвивалися на початку мезоліту посушідству в умовах тісних взаємодієв.

Пам'ятки, подібні зимівниківським, були досить поширені у ранньому мезоліті у лісостепах між Дніпром та Середньою Волгою. Близьким їх аналогом є усть-камська культура Середнього Поволжя (стоянки Тетюшська III, Семенівська IV, Косяківська)⁴⁰. Схоже, що подібність крем'яних виробів пісочнорівської, зимівниківської та усть-камської культур пояснюється їхньою генезою на якійсь спільній генетичній основі (вірогідно пам'ятки типу Боршево II з сегментоподібними вістряма). У північній зоні поширення останніх внаслідок просування сюди з заходу красносільського населення сформувалася пісочнорівська культура з черешковими наконечниками і асиметричними

ми мікролітами. У вільних від красносільських впливів південних регіонах лісостепу сформувалися зимівниківська та усть-камська культури без вищезгаданих красносільських форм.

Кудлаївка

За півстоліття, що пройшли з часу відкриття М. Я. Рудинським у 1925 р. стоянки Кудлаївка в Поліссі досліджено 20 аналогічних пам'яток. Усі вони концентруються в межах Поліської низовини між Бугом на заході та Десною на сході (рис. 1). Описані С. К. Козловським⁴¹ у Поліссі пам'ятки типу Кудлаївка, пізніше були докладно обстежені і виділені в окрему археологічну культуру⁴².

Більшість кудлаївських знарядь виготовлено з дрібних відщепів. Нуклеуси невеликі, однобічні, одноплощинні для невеликих, неправильних пластинок (рис. 3, 58). Чверть усіх знарядь — скребачки на відщепах. Різці нечисленні. Постійним компонентом є свердла. На кількох пам'ятках знайдені грубі сокири на відщепах.

Численні мікроліти виготовлені за допомогою крутої, обрубуючої край заготовки та відбивний бугорок ретуші. До 80% мікронабору становлять кудлаївські вістря (рис. 3, 35—47). На більшості кудлаївських стоянок у невеликій кількості знайдені трапеції на відщепах (рис. 3, 55—57), коморницькі трикутники (рис. 2, 20—22) та вістря (рис. 2, 19), мікрорізці.

Залежно від ролі в комплексах трикутників та вістр коморницького типу виділяються два різновиди кудлаївських пам'яток: власне кудлаївські та кудлаївські з коморницькими рисами. За наявністю трапецій вони поділяються на хронологічні етапи. Серед власне кудлаївських пам'яток виділяються архаїчні безтрапеційні комплекси типу Криниця, середньомезолітичні з невеликою кількістю трапецій типу Таценки та пізньомезолітичні типу Кудлаївка з високими трапеціями. До кудлаївських комплексів з коморницьким впливом належать стоянки, на яких коморницькі трикутники та вістря становлять 30—40% мікронабору. Серед них є безтрапеційні типу Броди та з трапеціями типу Люботинь III. Таким чином у межах кудлаївської культури виділяється п'ять типів пам'яток, які являють собою хронологічні етапи розвитку двох ліній культури⁴³.

С. К. Козловський⁴⁴ об'єднав споріднені ранньомезолітичні культури Стар Кар Англії, Дювенсі Німеччини, Мелстед Скандинавії та Коморниця Польщі в культурну область Дювенсі. Характеристики крем'яних комплексів цих культур аналогічні крем'яній індустрії Кудлаївки, що дозволяє вважати останню східною частиною області Дювенсі Середньоевропейських низовин⁴⁵.

Вважається, що західні культури області Дювенсі (Стар Кар, Дювенсі, Мелстед) постали на основі культур Федермесер за участю решток аренсбургського населення. З областю Федермесер їх пов'язують сегментоподібні мікроліти, а з Аренсбургом — численні вістря Цонхофен та трикутники⁴⁶.

Сегментоподібні мікроліти в найдавніших кудлаївських комплексах типу Криниця вказують на генезу культури на початку мезоліту за участю нащадків східноєвропейського варіанту Федермесер (тип Боршево II). Не виключено, що певну роль у формуванні кудлаївських пам'яток Полісся відігравали носії традицій надчорноморської зони пізнього палеоліту з розвиненою мікрограветською технікою⁴⁷.

Подібні Кудлаївці крем'яні комплекси інших культур Дювенсі датуються першою половиною мезоліту. Коморницькі стоянки Польщі отримали серію дат між 7600 і 6000 р. до н. е. Високі трапеції стоянок Кудлаївка та Люботинь III свідчать про їх пізньомезолітичний вік. Ця дата підтверджується аналізом вугілля зі стоянки Люта на Західному Бугу (5300 р. до н. е.). Її крем'яний інвентар дуже близький до крем'яного комплексу Люботинь III. Тобто, частина кудлаївської людності мешкала в деяких районах Полісся також наприкінці мезоліту. Однак масовий археологічний матеріал свідчить, що на обширах від Вісли до Дніпра в другій половині мезоліту відбулася зміна кудлаївського населення яніславицьким.

Отже, мезолітична епоха в Україні почалася з докорінної перебудови при-

родно-ландшафтної обстановки та радикальних змін на етнокультурній карті регіону. Фінальнопалеолітичні культурні єдності припинили своє існування, а їх місце зайняли ранньомезолітичні культури, яких в Україні фахівці на-раховують п'ять: Шпан-Коба, Зимівники, Кудлаївка, Кукрек, Пісочний Рів. Дві останні продовжують свій розвиток на українських землях і в пізньому мезоліті. Однак про це піде мова в наступному числі журналу.

Примітки

¹ *Blitte A.* On the variations of climate in the course of time.— *Christianian Vidensk selsk.*— 1896.— V. 5; *Хотинский Н. А.* Голоцен Северной Европы.— М., 1977.— С. 57.

² *Хотинский Н. А.* Голоцен...— С. 183.

³ *Долуханов П. М.* История Балтики.— М., 1969.— 115 с.

⁴ *Хотинский Н. А.* Голоцен...— С. 40.

⁵ *Герасименко Н. П.* Природная среда древнего человека Донбасса в голоцене // *Оточуюче середовище і стародавнє населення України.*— К., 1993.— С.32—40.

⁶ *Артюшенко А. Т.* Растительность Лесостепи и Степи Украины в четвертичном периоде.— К., 1970.— 174 с.

⁷ *Бибилова В. И.* О смене некоторых компонентов фауны копытных на Украине в голоцене // *БМОИП.*— 1975.— № 80.— Вып. 6.— С. 67—72; *Бибилова В. И.* Охотничий промысел в палеолите и мезолите Северного Причерноморья // *КСИА.*— Вып. 181.— С. 17, 18.

⁸ *Бибилова В. И.* Охотничий промысел...— С. 18.

⁹ *Долуханов П. М.* Мезолит — экологический подход // *КСИА.*— 1977.— Вып. 149.— С. 14.

¹⁰ *Вангенгейм Э. А.* Перигляциальная зона и формирование фауны млекопитающих СССР в голоцене // *История биоценозов СССР в голоцене.*— М., 1976.— С. 92—101.

¹¹ *Зализняк Л. Л.* Типи господарства та етно-культурні процеси в фінальному палеоліті та мезоліті // *Археологія.*— № 1.— С. 3—9.

¹² *Яневич О. О.* Шпанська мезолітична культура // *Археологія.*— № 1.— 1993.— С. 3—15.

¹³ *Яневич О. О.* Шпанська...; *Коен В. Ю.* Финальный палеолит горного Крыма.— Автореф. канд. дис.— К., 1991.— 17 с.; *Нужный Д. Ю.* Развитие микролитичної техніки в кам'яному віці. К., 1992.— С. 79—81.

¹⁴ *Яневич О. О.* Шпанська...— С. 11.

¹⁵ *Бонч-Осмоловський Г. А.* Итоги изучения Крымского палеолита // *Труды второй конференции АИЧП.*— М., 1934.— Вып. 5.

¹⁶ *Даниленко В. Н.* Неолит Украины.— К., 1969.— 258 с.; *Даниленко В. М.* Кам'яна Могила.— К., 1986.— 151 с.

¹⁷ *Телегін Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1984.— С. 103—112.

¹⁸ *Станко В. Н.* Мирное. Проблема мезолита степей.— К., 1982.— Табл. XIX.

¹⁹ *Зализняк Л. Л.* О влияниях северопричерноморской кукрекской мезолитической культуры на мезолит Полесья // *Памятники древних культур Северного Причерноморья.*— К., 1991.— С. 42—44.

²⁰ *Даниленко В. Н.* Неолит...— С. 10.

²¹ *Нужный Д. Ю., Яневич А. А.* О хозяйственной интерпретации памятников кукрекской культурной традиции // *КСИА.*— № 189.— С. 38—41.

²² *Телегін Д. Я.* Мезолітичні...— С. 118, 119. *Станко В. Н.* Мирное...— С. 113.

²³ *Телегін Д. Я.* Мезолітичні...— С. 101.

²⁴ *Телегін Д. Я.* Мезолітичні...— С. 46; *Телегін Д. Я.* Новые раскопки поселения Каменная Могила в Приазовье // *Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья.*— Херсон, 1990.— С. 31—33.

²⁵ *Яневич О. О.* Этапы развития культуры Кукрек у Криму // *Археологія*, 1987.— Вып. 58.— С. 7—18.

²⁶ *Даниленко В. Н.* Неолит...

²⁷ *Зализняк Л. Л.* Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // *Новые исследования археологических памятников на Украине.*— К., 1977.— С. 23—44; *Зализняк Л. Л.* Население Юго-Восточного Полесья в мезолите.— К., 1984.— С. 107.

²⁸ *Даниленко В. Н.* Неолит...

²⁹ *Воеводский М. В.* Мезолитические культуры Восточной Европы // *КСИИМК.*— 1950.— Вып. II.— С. 96—120; *Воеводский М. В., Формозов А. А.* Стоянка Песочный Ров на реке Десне

// Там же.— Вып. 35.— С. 42—54; *Зализняк Л. Л.* Деснянська мезолітична культура // Археологія.— № 46.— 1984.— С. 1—16; *Зализняк Л. Л.* Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины.— К., 1986.— С. 108—134; *Зализняк Л. Л.* Население Полесья в мезолите.— К., 1991.— С. 44—51.

³⁰ *Зализняк Л. Л.* Деснянська...; *Зализняк Л. Л.* Культурно-хронологическая...— С. 81, 121—124; *Зализняк Л. Л.* Население...— С. 48; *Фролов А. А.* Иеневская позднемезолитическая культура в бассейне р. Оки // Археологические памятники в Европейской части РСФСР.— М., 1985.— С. 135—141; *Ксензов В. П.* Палеолит и мезолит Белорусского Поднепровья.— Минск, 1988.— С. 50—52; *Кравцов А. Е.* К вопросу о хронологии памятников иеневской культуры // Вопросы археологии и истории Верхнего Поочья.— Боровск, 1988.— С. 8—11; *Кравцов Л. Е.* О хронологии бутувской и иеневской мезолитических культур в Волго-Окском междуречье // Актуальные вопросы Волго-Окского междуречья.— Москва, 1991.— С. 38—59; *Сорокин А. Н.* К вопросу о периодизации и хронологии иеневской культуры // Археологические памятники Волго-Клязминского междуречья.— Иваново, 1990.— С. 31—35; *Жилин М. Г., Кравцов А. Е.* Ранний комплекс стоянки Усть-Тудовка I // Археология Верхнего Поволжья.— Нижний Новгород, 1991.— С. 3—18.

³¹ *Зализняк Л. Л.* Деснянська...— С. 15.

³² Там же.— С. 8—13.

³³ *Kozłowski S. K.* Cultural differentiation of Europe from 10-th to 5-th millennium b. c.— Warszawa, 1975.— 259 p.

³⁴ *Горелик А. Ф.* Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовники I в Северо-Восточном Приазовье // СА.— 1984.— № 2.— С. 115—133.

³⁵ *Неприна В. И., Гавриленко И. Н., Супруненко А. Б.* Жилища на мезолитической стоянке Посудья Вязовок 4А // РА.— 1992.— № 3.— С. 136—146; *Коев В. Ю.* Некоторые новые данные о культурно-историческом процессе в Азово-Черноморском регионе в X—XI тыс. до н. э. // РА.— 1992.— № 2.— С. 5—19.

³⁶ *Горелик А. Ф., Манько В. А.* Предварительные итоги раскопок мезолитической стоянки Сабовка в Северо-Восточном Приазовье // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1990.— С. 29.

³⁷ *Нужный Д. Ю.* О сложении мезолита в Днепро-Донецком Надпрожье // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.

³⁸ *Нужный Д. Ю.* Розвиток мікролітичної техніки.— С. 33.

³⁹ *Савчук А. П.* Новые мезолитические памятники в Среднем Поднепровье // СА.— № 4.— 1975.— С. 92—98.

⁴⁰ *Косменко М. Г.* Основные этапы развития мезолитической культуры в Среднем Поволжье // СА.— № 3.— 1972; *Косменко М. Г.* Мезолит Среднего Поволжья // КСИА.— 1977.— С. 94—100.— Мезолит СССР.— М., 1989.— С. 87, 88.

⁴¹ *Kozłowski S. K.* Zespoly typu Kudłajewka // Swiatowit.— 1972.— Т. 33.— S. 107—120.

⁴² *Зализняк Л. Л.* Мезолітичні пам'ятки типу Таценки-Кудлаївка // Археологія.— 1976.— 20.— С. 60—66; *Зализняк Л. Л.* Мезолитические культуры Украинского Полесья и их место в европейском мезолите // Первобытная археология: поиски и находки.— К., 1980.— С. 109—124; *Зализняк Л. Л.* Мезолит Юго-Восточного Полесья.— К., 1984.— С. 33—44; *Зализняк Л. Л.* Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины.— К., 1986.— С. 134—141; *Зализняк Л. Л.* Население Полесья в мезолите.— К., 1991.— С. 10—28.

⁴³ *Зализняк Л. Л.* Население Полесья в мезолите...— С. 15—24.

⁴⁴ *Kozłowski S. K.* Introduction to the history of Europe in early holocene // The mesolithic in Europe.— Warszawa, 1973.— P. 331—366.

⁴⁵ *Зализняк Л. Л.* Мезолит Юго-Восточного Полесья...— С. 96; *Зализняк Л. Л.* Мезолітичні пам'ятки...— С. 63.

⁴⁶ *Shwabedissen H.* Die mittlere steizeit im westlichen Norddeuschland.— Neumunster, 1944.— 219 s.

⁴⁷ *Зализняк Л. Л.* Мезолітичні пам'ятки...— С. 63, 64; *Зализняк Л. Л.* О генетической подоснове таценки-кудлаевской мезолитической культуры // Древности Среднего Поднепровья.— К., 1981.— С. 5—12.

Л. Л. Зализняк

РАННИЙ МЕЗОЛИТ УКРАИНЫ

Резкое потепление на грани плейстоцена и голоцена обусловило существенные изменения природной среды на территории Украины. Связанная с этим глубокая пе-

рестройка первобытной охотничьей экономики и миграционные процессы привели к коренным изменениям на этнокультурной карте региона. Все финальнопалеолитические культуры Украины прекращают свое существование. Вместо них формируется пять новых раннемезолитических культурных единств Украины — кукрекское, песочноровское, зимовниковское, шпанское и кудлаевское. Рассмотрению этих культурных явлений посвящена данная статья.

L. L. Zaliznyak

THE EARLY MESOLITHIC AGE OF UKRAINE

A sharp rise in temperature on the border between Pleistocene and Holocene has induced significant changes in the environment in the Ukrainian territory. Intensive reformation of the primitive hunting economy due to that rise in temperature as well as migration processes have led to radical changes in the ethno-cultural map of the region. All final-Paleolithic cultures of Ukraine ceased their existence. They are replaced by five new early mesolithic cultural unities of Ukraine: Kukrekian, Pesochnoromanian, Zimovnikovian, Shpanian and Kudlaevian. The paper is devoted to the cultural events mentioned.

Одержано 20.01.95.

ЕКОНОМІКА ОЛЬВІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В V ст. до н. е.

Н. О. Лейпунська

У статті розглядається економічний розвиток Ольвійської держави у період з VI до IV ст. до н. е.

Основні риси грецького поліса сформувалися в Ольвії в наприкінці VI ст. до н. е. після закріплення в Нижньому Побужжі античного способу виробництва та оформлення полісної організації¹. В результаті цього процесу склалася економіка землеробської держави на базі поєднання та взаємодії общинної і приватної власності на землю, розвитку багатогалузевого сільського господарства і ремесла, значною мірою спрямованого на обслуговування товарного і натурального обміну.

Особливості розвитку і періодизації класичного етапу історії Ольвії значною мірою пов'язуються зі змінами в картині землекористування. Якщо початок етапу (II — III третини V ст. до н. е.) ознаменований різкою редукцією великої хори, то друга його фаза (кінець V—IV і дві третини IV ст. до н. е.) пов'язана з новим її розширенням.

Як і для архаїчного часу, в основі характеристики економіки V—IV ст. до н. е. лежать особливості власності на основний засіб виробництва — землю — і земельних відносин.

Вивчення археологічних матеріалів дає підстави говорити про збереження ролі земельних відносин як одного з визначальних чинників розвитку античної економіки навіть в умовах скорочення земельного фонду поліса. Крім того, важлива особливість економічного життя Ольвії цього часу — виникнення таких його рис, які можна трактувати як «зародки» ознак економіки наступного етапу, що дістали повного розвитку в елліністичний час (початок процесу концентрації земель, активне зростання ремесла, товарності виробництва, обміну, міжнародних зв'язків тощо).

© Н. О. ЛЕЙПУНСЬКА, 1995